

УДК 94(477) "1941-1945"

Світлана ЛАПЕНКО (Кривий Ріг)

ГЕТТО В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ «РОЗВ'ЯЗАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ» ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Характеризуються особливості Голокосту на території України, окупованій нацистськими військами. Порівнюється Голокост в різних зонах окупації (рейхскомісаріат Україна, Трансністрія, Закарпаття). Висвітлюється діяльність органів єврейського самоуправління в гетто (юденратів).

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Голокост, гетто, юденрат.

Близько 65 років у всьому світі проводяться дослідження, присвячені проблемі Голокосту. В Україні об'єктивні й незаангажовані аналізи проблеми стали можливим із здобуттям незалежності.

В українській історіографії Голокосту можна умовно виділити три основні періоди: перший (1991-1995 рр.) – пов'язаний з першими ідеологічно незаангажованими працями з історії Голокосту, здебільшого регіонального характеру; другий період (1996-2000 рр.) характеризується виходом значної кількості публікацій різноманітного характеру; третій період (від 2000 р. до сьогодні) позначений активізацією досліджень з історії Голокосту в Україні, коли стає ширшою джерельна база досліджень, з'являються узагальнюючі праці з проблеми¹.

Актуальним сьогодні залишається узагальнення результатів дослідження Голокосту в Україні на основі комплексного аналізу

¹ Шупак І. Я. Вивчення Голокосту в Україні / І. Я. Шупак, Г. С. Абокунова // Проблеми історії Голокосту. – Дніпропетровськ : Ткума, 2007. – Вип. 4. – С. 62-64.

різноманітних історичних джерел з використанням досягнень не тільки історичної науки, але й психології, соціології, політології, права, економіки з урахуванням зарубіжного досвіду вивчення проблеми.

Проблема Голокосту розглядається у різних контекстах. Перший із них – пов'язаний з Другою світовою війною: очевидно, що саме воєнні події були вирішальними в розгортанні трагедії². Серцевиною цього були фашистські злочини (насамперед, геноцид євреїв – Голокост, або Шоа). В іншому контексті ми розглядаємо Голокост як форму геноциду. Тоді ключовим у розумінні цієї трагедії є відношення між Голокостом та іншими формами геноциду.

Під час Другої світової війни нацистська Німеччина хотіла зруйнувати все те, що ми називаємо західною цивілізацією. Людству нав'язувалась нова система цінностей, расистська ієрархія з нордичним народом арійської раси зверху й усіма іншими – нижче³. Голокост був крайньою формою тієї хвороби, яка загрожує існуванню людства, але, на нашу думку, не єдиною.

Частина єврейства, що проживала в західних регіонах України, першою потрапила під організовані групові розстріли. Вже на світанку 22 червня 1941 р., захопивши прикордонне містечко Сокаль на Львівщині, нацисти розстріляли в центрі на площі перших випадкових євреїв.

У розпорядженні нацистів були тисячі потенційних убивць, яких пропагандою, вихованням і дисципліною спеціально готували до організації вбивств, провокування місцевого населення до єврейських погромів, створення атмосфери нетерпимості, страху покарань за допомогу євреям, за будь-який виступ на їхній захист.

Особливостями Голокосту в Україні були широка та різнобічна пропаганда звинувачення євреїв у «жидобільшовизмі», масове застосування наказу про розстріл осіб, які переховували євреїв чи надавали їм будь-яку допомогу (часто страчували й членів родини)⁴. Україна була поділена на кілька районів адміністративного нацистського управління. «Остаточне розв'язання єврейського питання»

² Єдухта Б. Голокост у світовому та європейському контексті / Б.Єдухта // Проблеми історії Голокосту. – Дніпропетровськ : Ткума, 2007. – Вип. 4. – С. 8-9.

³ Там само. – С. 10-11.

⁴ Ковба Ж. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та опір / Ж. Ковба, Ю. Корогодський // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ : Дух і літера, 2008. – Вип. 2. – С. 182-183.

у кожному з них відрізнялося часом і способами знищення⁵, однак залишитися живими не мав шансу жоден єврей, незалежно від віку, статі, політичних уподобань, релігійних переконань.

Аналізуючи трагедію Голокосту на теренах України, не можна не враховувати реальну соціально-психологічну ситуацію періоду окупації, що формувалася в умовах кривавої війни з колосальними жертвами серед цивільних та суцільним нехтуванням моральними нормами.

Після початку війни лише близько третини євреїв України змогли евакуюватися вглиб СРСР. У Західній Україні зробити цього просто не встигли. Варто врахувати також, що частина євреїв із недовірою ставилася до радянської влади через репресії 1939-1941 рр. До того ж, були євреї, які не вірили чуткам про антисемітські дії нацистів у Польщі, пам'ятаючи толерантну поведінку німецьких військ у часи Першої світової війни.

На території України євреїв знищували в три етапи. На першому – від 22 червня 1941 р. до зими 1942 р. – нацисти ліквідували переважну більшість євреїв рейхкомісаріату Україна. На другому – протягом 1942 р. – були знищені майже всі євреї дистрикту Галичина, генерального округу Волинь – Поділля, а також воєнної зони. На третьому – від початку 1943 р. до визволення України у жовтні 1944 р. – винищували всіх євреїв, які ще залишалися живими⁶.

Основна маса євреїв захоплювалася айнзацгрупами (оперативні військово-терористичні частини, створені для ліквідації населення на окупованих територіях). Ці групи вбивць йшли безпосередньо за наступаючими армійськими підрозділами й після захоплення населеного пункту починали «діяти». Група поділялася на дрібні підрозділи – зондеркоманди, які діяли фактично автономно й швидко просувалися за лінію фронту.

Айнзацгрупи знищували не лише євреїв, а й інших осіб, які, за нациською термінологією, не підлягали «перевихованню»: армійських політпрацівників, циган, душевнохворих. Найвідомішим і найжахливішим виявом діяльності айнзацгруп є київський Бабин Яр, що став символом трагедії євреїв України під час Голокосту.

⁵ Ковба Ж. Євреї України під час Другої світової війни... – С. 183

⁶ Там само. – С. 184.

28 вересня 1941 р. у Києві з'явилося надруковане двома мовами оголошення про наказ усім євреям міста зібратися вранці 29 вересня на розі вулиць Мельникова і Дегтярьовської, маючи при собі документи, теплі речі, білизну і цінності. Тих, хто не з'явиться, очікувала страта. Гітлерівці зробили все, щоб у населення склалася думка про переселення: багато євреїв вважали, що їх збирають для евакуації в концтабір до Німеччини, і цим пояснювали розпорядження захопити із собою білизну й теплі речі. Однак знайшлися й такі, що не повірили окупантам. Декотрі з євреїв, що жили на Червоноармійській і навколо неї, кинулися рятуватися до Голосіївського лісу, де їх і було вбито.

29 вересня почалися масові розстріли, що тривали кілька днів. У звіті айнзацгрупи «С» сказано, що за час акції було знищено близько 35 тис. євреїв Києва. Переважно це були жінки, люди літнього віку, діти. Близько 140 євреїв врятували кияни в ці страшні дні. Згодом у районі Бабиного Яру вбивали не тільки євреїв, – це страшне місце стало велетенською інтернаціональною могилою, де закінчили свій життєвий шлях понад 100 тисяч киян та військовополонених.

Особливо важкою під час війни була доля закарпатських земель. До 1939 р. вони входили до складу Чехословаччини. Після невдалої спроби утворення незалежної Карпатської України регіон захопила Угорщина, і протягом воєнних років Закарпаття перебувало під її владою. На початках політика щодо євреїв була толерантною, однак згодом вона змінилася. У 1944 р за наказом Гітлера почалися депортації до таборів смерті. Близько 104 тисяч закарпатських євреїв було знищено в Освенцимі⁷.

Окремого розгляду вимагає тема єврейських концтаборів і гетто, створених нацистською окупаційною владою як інструмент поступового знищення єврейського населення. Можна виділити такі характерні ознаки «гетто»: переселення єврейського населення в спеціально відведені для цього квартали з метою ізолювати від навколишніх жителів; використання спеціальних розпізнавальних знаків для його мешканців; огороження

⁷ Делеган М. Еврейская община Закарпаття в первое десятилетие после его пребывания в составе Чехословакии (1919-1930) / М. Делеган // Проблемы Холокоста в Украине. – Запорожье, 2003. – Выпуск 2. – С. 204-215.

території гетто та охорона цих огорожень поліцією; створення юденратів – керівних органів ізольованої від зовнішнього світу єврейської громади; залучення до примусової праці. Гетто, створені окупантами на українських землях, були двох типів – «відкритого» і «закритого». Перший тип відрізнявся від другого відсутністю огороження й неповною ізоляцією євреїв від контактів із зовнішнім світом. Мешканці таких гетто проживали у своїх квартирах разом із родинами. У такі гетто, траплялося, переселяли євреїв із сусідніх міст та містечок. Як правило, «відкриті» гетто були тимчасовими⁸. «Закриті» гетто передбачали переселення всіх євреїв у чітко окреслений квартал або район міста. Іноді робився виняток для членів юденрату, лікарів і ремісників. Створення такого типу гетто подекуди зумовлювалося й економічними причинами: окупанти намагалися посилити контроль за дешевою або ж, точніше, безкоштовною робочою силою, призначеною для робіт як усередині гетто, так і зовні. Однак головним призначенням гетто залишалося полегшення якнайшвидшого «остаточного розв'язання єврейського питання», тож не дивно, що смертність у гетто від голоду, знущань та непомірних фізичних навантажень була надзвичайно високою⁹.

Внутрішня організація єврейського життя у гетто на заході та в центрі України мала свої відмінності. У радянській Україні традиції єврейського життя були майже повністю знищені владною системою ще задовго до початку Другої світової війни. Потрапляючи в гетто, євреї цієї частини України здебільшого не мали уявлення про традиційний єврейський спосіб життя.

Для організації гетто, як правило, використовували найбільш занедбані райони міст, околиці. Від самого початку євреїв позбавляли власності. Мешканцям майже не постачали продуктів харчування, у гетто Трансністрії постійно бракувало води.

По всій Україні гетто фактично були місцем концентрації євреїв, транзитним пунктом перед знищенням. Для організації цього тимчасового життя нацисти створювали єврейське самоуправління. «Своє» єврейське керівництво повинно було забезпечувати виконання німецьких наказів, звільнюючи окупантів від безлічі

⁸ Делеган М. Еврейская община Закарпатья... – С. 205.

⁹ Там само. – С. 206.

проблем. Для цього створювали «єврейські ради», «комітети» – юденрати. Їхніх керівників найчастіше призначали, хоча вони могли й обиратися. У найбільшому на Україні львівському гетто юденрат мав численні комітети, комісії, відділи, де працювало 5000 осіб¹⁰. Була створена і так звана «єврейська поліція порядку», яку формально підпорядкували юденратові. Юденрати намагалися організувати закупівлю харчів, створювали їдальні для голодуючих. Подекуди (зокрема, у Львові) вони навіть видавали свої газети й бюлетені, організовували навчання дітей і деякі культурні заходи.

Особливо важкою і безвихідною була доля дітей гетто. Беззахисні малюки ставали першими жертвами. Їх могли забирати у батьків, змушувати до непосильної праці, могли вчинити наругу над дівчатками. У Полтаві й Лубнах дітей труїли цукерками, у містечку Славута на Хмельниччині майже 300 дітей кинули в колодязь¹¹. Діти разом із дорослими падали під кулями у великих і малих «бабиних ярах», їх розривали на шматки треновані пси, їх душили в газових камерах.

Так звані «трудові табори для євреїв» були фактично фабриками смерті для виснажених каторжною працею і голодом людей. В'язні ремонтували дороги, працювали в майстернях, на фабриках, у каменоломнях. Робота була для них примарною надією вижити, яку німці створювали й підтримували.

Одним із найбільших, найстрашніших в Україні був Янівський табір у Львові. Тут було знищено понад 200 000 в'язнів, серед яких були не тільки євреї¹². Нацисти не лише сповна використовували єврейську працю, кваліфіковану й некваліфіковану. Вони створили в таборі оркестр із найкращих львівських музикантів. Каткування, розстріли проводилися під музику. Відоме навіть створене композиторами-в'язнями «Танго смерті». За кілька тижнів до ліквідації табору розстріляли й усіх оркестрантів¹³.

У різних гетто й таборах спільними були нелюдські умови й постійна загроза смерті. Проте й у цих умовах євреї намагалися боротися. Інтенсивність та форми єврейського опору залежали

¹⁰ Делеган М. Еврейская община Закарпатья... – С. 207-208.

¹¹ Там само. – С. 210.

¹² Круглов А. Катастрофа украинского еврейства: Энциклопедический справочник / А. Круглов. – Харьков : Каравелла, 2001. – С. 745.

¹³ Делеган М. Еврейская община Закарпатья... – С. 213.

від позиції неєврейського населення, реакція якого на страждання євреїв була різною: від байдужості, ситуативної допомоги, рідше – жертвності й порятунку до відвертої ворожості та поліційного терору.

Поширеними формами духовного опору були неприйняття окупаційних порядків, відкрите визнання свого єврейства, відправлення релігійних обрядів рабинами та громадами синагог. У 1941-1942 рр. опір є боротьбою за виживання в гетто та налагодження зв'язків з прихильним місцевим населенням. Велику роль відіграло часто демонстративне дотримання євреями традиційних засад громадського та релігійного життя у гетто й таборах примусової праці, а також етнічна солідарність¹⁴.

Однією з найменш відомих і досліджених сторінок єврейського опору залишалися повстання в гетто і таборах примусової праці на окупованій території України. Найбільш підготовленим і вдало організованим виступом проти нацистських убивць вважається повстання у гетто містечка Тучин, що за 30 кілометрів від Рівного (столиці рейхскомісаріату Україна)¹⁵. 22 вересня 1942 р. район гетто був оточений. Начальник рівненського гестапо особисто керував операцією. Нацисти хотіли знищити насамперед ту частину мешканців гетто, яка могла вступити з ними в бій. З цією метою вони віддали голові юденрату Г. Шварцману наказ зібрати всіх молодих людей для депортації. На світанку наступного дня нацисти почали обстрілювати гетто. Євреї були озброєні переважно холодною зброєю, мали також бензин. Коли ситуація стала особливо небезпечною, повстанці підпалили гетто, перерізали дріт і висадили браму. Цим скористалося близько двох тисяч в'язнів, яким пощастило втекти до лісу. Коли все закінчилося, з вулиць Тучина було вивезено два автофургони з трупами німецьких солдатів. Однак і серед повсталих були дуже серйозні втрати¹⁶.

Повстання в'язнів-євреїв спалахували й у концентраційно-трудових таборах, значну кількість яких нацисти створили в західній частині України. Трудові табори на українських землях

¹⁴ Делеган М. Еврейская община Закарпатья... – С. 216.

¹⁵ Ковба Ж. Євреї України... – С. 185.

¹⁶ Там само. – С. 188.

поглинули так багато людських життів, що стає зрозуміло, чому після війни їх називали в народі «таборами смерті», хоча вбивство людей і не було їхнім головним призначенням.

Наслідки Другої світової війни були для євреїв України неправо тяжкими, особливо в демографічній площині. Уже ніколи відтоді кількісний склад єврейської громади не сягав більше або навіть близько мільйона осіб. Культура «штетлів», яка почала зникати ще під тиском подій Першої світової війни, остаточно зникла під час Другої. Близько 100 тис. євреїв не повернулися з евакуації. Багато з них свідомо обрали згодом шлях репатріації, що розтягнувся на десятиліття.

Svitlana LAPENKO. Ghettos as an Instrument for the “Final Solution” of the Jewish Question during World War II in Ukraine

The article discusses the peculiarities of the Holocaust in Ukraine under the Nazi occupation. It compares the course of the Holocaust in different parts Ukraine occupied by Germany and its allies (Reichskommissariat Ukraine, Transnistria Governorate, Transcarpathian Ukraine) and explores the activities of Jewish self-governance (Judenräte) in local ghettos.

Key words: World War II, The Holocaust, ghetto, Judenrat.